

„WOJNA W WOJNIE”. ROLA DWÓCH AUTONOMII ZACHODNIEJ BOŚNI W KONFLIKCIE BOŚNIACKIM (1993–1995)

DARIUSZ WYBRANOWSKI

ABSTRACT. *“War within a war”. The role of the two autonomous entities of Western Bosnia in the Bosnian conflict (1993–1995).* The article presents the circumstances surrounding the creation and collapse of the autonomous Provinces of Western Bosnia (1993–1994) and the Republic of Western Bosnia (1994–1995) in the context of events related to the war in Croatia and Bosnia and Herzegovina in 1992–1995. Based on multilingual literature on the subject, the article describes military operations in the Cazin Krajina region, the manner in which leader Fikret Abdić exercised power, and his fate after the collapse of the two “autonomies”. These small quasi-states had their own political institutions and armies. F. Abdić was considered a critic and political rival of the President of BiH Alija Izetbegović. He declared that his goal was political cooperation with Serbs and Croats on the basis of common economic interests. His secession from BiH was treated in Sarajevo as political “treason”. With the end of the Bosnian-Croatian fighting, F. Abdić lost the ability to manoeuvre between the parties of the conflict. Moreover, he was not a partner for Western countries. They recognised only his political rival, Alija Izetbegović, as the legitimate representative of all Bosnian Muslims. The elimination of F. Abdić’s “autonomy” was seen as a natural consequence of the end of the Bosnian conflict.

STRESZCZENIE. W artykule przedstawiono okoliczności stworzenia i upadku autonomicznych Prowincji Zachodniej Bośni (1993–1994, APZB) i Republiki Zachodniej Bośni (1994–1995, RZB) na tle wydarzeń związanych z wojną w Chorwacji oraz Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995 (BiH). Na podstawie wielojęzycznej literatury przedmiotu opisane zostały działania militarne na terenie Cazińskiej Krajiny, sposób sprawowania władzy przez przywódcę Fikreta Abdicia oraz jego losy po upadku obu „Autonomii”. Niewielkie terytorialnie quasi-państwa miały własne instytucje polityczne i armię. F. Abdić był uważany za krytyka oraz politycznego konkurenta prezydenta Bośni i Hercegowiny, Aliji Izetbegovicia. Deklarował, że jego celem była współpraca politycznej z Serbami i Chorwatami na bazie wspólnych interesów gospodarczych. Secesja z BiH była postrakowana w Sarajewie jako „zdrada” polityczna. Wraz z wygaszeniem walk bośniacko-chorwackich F. Abdić stracił możliwość lawirowania między stronami konfliktu, nie był też poważnym partnerem dla państw zachodnich, które za legalnego przedstawiciela Muzułmanów bośniackich uznawały jego konkurenta politycznego, Aliję Izetbegovicia. Likwidację „Autonomii” F. Abdicia uznano za naturalną konsekwencję wygaszania konfliktu bośniackiego.

Autor: Dariusz Wybranowski, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie, ul. Krakowska 71/79, 71-003 Szczecin, Polska, dariusz.wybranowski@usz.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4591-7045>

Keywords: war in former Yugoslavia 1991–1995, war in Bosnia-Herzegovina 1992–1995, Autonomous Province of Western Bosnia, Bihać, Fikret Abdić, Army of Republic of Bosnia-Herzegovina, Fifth Corps of ARBiH, reports of Tadeusz Mazowiecki

Słowa kluczowe: wojna w byłej Jugosławii 1991–1995, wojna w Bośni i Hercegowinie 1992–1995, Autonomiczna Prowincja Zachodniej Bośni, Fikret Abdić, Armia Republiki Bośni i Hercegowiny, 5. Korpus ARBiH, raporty Tadeusza Mazowieckiego

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXXII, Poznań 2025, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 277–301, ISBN 978-83-67284-72-1, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2025.32.14>

WSTĘP

Jednym z efektów trwającej od 1992 roku wojny w Bośni i Hercegowinie było powstanie na jej terytorium kilku bytów politycznych, czy quasi-państwowych. Jednym z nich była Autonomiczna Prowincja Zachodniej Bośni (Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna, APZB), rządzona przez Muzułmanina – Fikreta Abdicia (ur. 1939). Był on wcześniej prezesem potężnej państwowej firmy spożywczej „Agrokomerc” i politykiem. Uczestniczył w wyborach powszechnych w Bośni i Hercegowinie (BiH) w 1990, u boku późniejszego prezydenta niezależnego państwa, Aliji Izetbegovicia. Od 1993 roku do sierpnia 1995 roku na terytorium BiH o nazwie Cazinska Krajina funkcjonowało niewielkie terytorialnie parapaństwo ze stolicą w miejscowości Velika Kladuša. Początkowo zamieszkiwało je kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Polityczne istnienie APZB było wyrazem opozycji wobec polityki prowadzonej przez rząd w Sarajewie, jego koncepcji państwa i relacji z politycznym otoczeniem. F. Abdić stawiał natomiast nie na konflikt z Serbami i Chorwatami i wojnę z nimi, lecz na prosperitę gospodarczą zarządzanego obszaru. Myślał o lukratywnych interesach z sąsiadami – Republiką Serbską w BiH (RSBiH), Serbską Republiką Krajiny w Chorwacji (RSK) a nawet z Chorwatami. Uważał również, że nowo proklamowane państewko mogło liczyć na rozwijanie kontaktów handlowych z państwami zachodnimi. Tzw. „Fikretowa Autonomia” dwukrotnie powstawała i upadała (między grudniem 1994 a sierpniem 1995 r. istniała jako Republika Zachodniej Bośni – RZB). Towarzyszyły temu walki z armią rządową BiH, następnie ucieczka większości mieszkańców na czele z F. Abdicem do Chorwacji.

Polityczne i dyplomatyczne tło wojny w BiH znalazły odbicie w polskiej literaturze problemu, znacznie mniej wiadomo jednak o działaniach zbrojnych. W syntezach rodzimych autorów jest to problem dość skrótowo i w niewielkim stopniu analizowany. Podjęto go szerzej jedynie w przypadku prac kilku badaczy¹. Natomiast zagadnie-

¹ Problem ten jest opisany fragmentarycznie. Stosunkowo obszerna analiza wojny bośniackiej została omówiona przed laty przez Macieja Kuczyńskiego w jego syntezie konfliktów na obszarze Europy w latach 1990–2000 (M. Kuczyński, *Krwawiąca Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000*, Warszawa 2001). Publikacja jego autorstwa ta jest jednym z obszerniejszych ujęć wspomnianej wojny w aspekcie militarnym. O wojnie z lat 1992–1995 pisali także D. Wybranowski, K. Krysiemiel i S. Sochacki (D. Wybranowski, *Między niepodległością a dezintegracją. Bośnia i Hercegowina w XX i XXI wieku*, Szczecin 2011, s. 198 i n.; K. Krysiemiel, *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją a demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012, s. 171–184; S. Sochacki, *Bośnia i Hercegowina 1995–2012. Studium politologiczne*, Toruń 2015, s. 18–39). Interesujące są analizy wybranych aspektów

nie genezy, egzystencji politycznej APZB a następnie RZB, jej stosunków z sąsiadami, posiadanych sił zbrojnych i zmagani militarnych na jej terenie stanowi problem uboczny, jeśli nie marginalny. Charakterystyka Fikreta Abdicia jako przywódcy politycznego i jego losów, walk prowadzonych na obszarze „autonomii” czy sytuacji tamtejszej ludności w latach 1993–1995 nie była głębiej analizowana w literaturze polskojęzycznej. Znacznie szerzej problem ten znalazł odbicie w opracowaniach bałkańskich, ponadto interpretacje na ten temat dostarczają działające obecnie strony internetowe, prezentujące m.in. materiały propagandowe, odnoszące się do wydarzeń z pierwszej połowy lat 90. XX wieku².

W artykule przedstawiono okoliczności stworzenia i upadku APZB oraz RZB na tle wydarzeń związanych z wojną w BiH. Opisano działania militarne na terenie Cazinskiej Krajiny (1993–1995) i sposób sprawowania władzy przez Fikreta Abdicia na podległym mu obszarze, a także jego losy po upadku „Autonomii”.

SYTUACJA POLITYCZNO-MILITARNA W BOŚNI I HERCEGOWINIE I CAZIŃSKIEJ KRAJINIE W LATACH 1992–1993. ZARYS PROBLEMU

W marcu–kwietniu 1992 roku Bośnia i Hercegowina ogłosiła niepodległość, co doprowadziło do eskalacji sporów narodowościowych i wybuchu konfliktu zbrojnego. W ramach upadłej Jugosłowiańskiej Armii Ludowej (*Jugoslavenska Narodna Armija*, JNA) to Serbowie bośniaccy mieli najsilniejszą pozycję wśród kadry oficerskiej, posiadali też kontrolę nad dużą ilością sprzętu i uzbrojenia. Reprezentująca ich interesy Republika Serbska w BiH na czele z Radovanem Karadžićem dysponowała oddziałami, które liczyły od 80 do 85 tysięcy żołnierzy (*Vojska Republike Srpske*, VRS) i były dowodzone przez generała Ratka Mladicia. W latach 1992–1993 roku Serbowie zajmowali kolejne miasta, miasteczka i wsie, co dało im kontrolę nad 70–72% terytorium BiH³. We wschodniej Bośni i na obszarze Posawiny Muzułmanie ponieśli dotkliwe straty terytorialne, ale zatrzymali m.in. Goražde i kilka innych mniejszych miast (Srebrenicę, Žepę, Cerską, Konjević Polje). Z kolei w środkowej Bośni muzuł-

i epizodów zmagani wojennych autorstwa A. Krzaka i S. L. Szczesio (A. Krzak, *Charakterystyka działań militarnych w Bośni i Hercegowinie 1992–1993* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2011; S. L. Szczesio, *Droga ku wojnie – sytuacja w Bośni i Hercegowinie 1990–1992* [w:] *Balkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura*, red. S. Sochacki, H. Stys, Toruń 2009).

² A. Mulaosmanić, *Nastanak Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna*, „Historija Traganja” 2012, nr 32–33, s. 393–449; K. Mujagić, *Istina o Autonomnoj Pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*, Cazin 2013. Kilka prac dotyczy także działań militarnych 5. Korpusu ARBiH przeciw „Autonomii” kierowanej przez F. Abdicia: B. Fejić, *Peti Korpus*, Sarajevo 2002; S. Jašarević, *Treći rat. Peti Korpus protiv Autonomije*, Bihać 1997; S. Kličić, *Međubosnjacki sukob u Cazinskoj Krajini 1992–1995: političko-pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna*, Bihać 2002.

³ M. Kuczyński, op. cit., s. 191; D. Wybranowski, *Między niepodległością*, s. 203n.

mański stan posiadania uległ do jesieni 1993 roku zwiększeniu kosztem Chorwatów, którym po walkach z siłami Armii Republiki Bośni i Hercegowiny (*Armija Republike Bošne i Hercegovine*, ARBiH) pozostało zaledwie kilka enklaw (m.in. Novi Travnik, Busovača, Kreševo, Vitez). Spektakularne sukcesy VRS na terenie Bosanskiej Krajiny w pierwszych miesiącach wojny odcięły Bośnię zachodnią i Cazinską Krajinę, obejmujące rejon rzeki Uny z miastami Bihać i Velika Kladuša, od terytoriów będących w rękach Muzułmanów⁴. Na tym terenie operowały dwie wielkie jednostki serbskie: 1. *Krajiški Korpus* (dowodzony przez gen. Momira Talicia) i 2. *Krajiški Korpus* (gen. Grujo Borić, a następnie gen. Radivoje Tomanić)⁵. Obie wspomniane jednostki VRS były dość liczne i wyposażone w sprzęt ciężki. Współpracując z oddziałami JNA, zyskały w pierwszym roku wojny widoczną przewagę militarną nad ARBiH i siłami chorwackimi.

Powierzchnia Cazinskiej Krajiny to około 1500 km², w 1993 roku zamieszkiwało ją 180 tysięcy ludzi⁶. Zabiegi i działania walczących stron uczyniły z niej jeden z najbardziej skomplikowanych politycznie i militarnie problemów wojny w BiH. Czynione przez Serbów i VRS próby zdobycia kluczowego miasta – Bihaciu – doprowadziły do katastrofy humanitarnej na tym obszarze. O jego secesji z BiH zdecydował jednak sprzeciw rządzącego tam środowiska wspierającego Fikreta Abdicia wobec polityki rządu Aliji Izetbegovicia, którego oskarżano o „brak woli zakończenia wojny” i „powrót do czasów begów”, czy skrywaną chęć powstania „państwa muzułmańskiego”.

DZIAŁANOŚĆ POLITYCZNO-GOSPODARCZA FIKRETA ABDICIA I SYTUACJA AUTONOMICZNEJ PROWINCJI/OKRĘGU ZACHODNIEJ BOŚNI (WRZESIEŃ 1993 – SIERPIEŃ 1994)

Kluczową postacią w Cazinskiej Krajinie był Fikret Abdić, znany też jako „Babo” (od określenia pochodzącego z języka tureckiego *Baba* – Ojciec, Tatuś). W latach 80. XX w. ten muzułmański polityk stał na czele dużej państwowej firmy spożywczej „Agrokomerc”, która zbankrutowała w 1987 roku wskutek wielkiej afery finansowej, o której spowodowanie F. Abdić oskarżał swoich rywali politycznych. F. Abdić zo-

⁴ M. Kuczyński, op. cit., s. 197–205; K. Krysiński, op. cit., s. 175–176.

⁵ D. Wybranowski, *Armia Republiki Serbskiej w Bośni (1992–1995) – geneza, struktura i pierwsze lata istnienia* [w:] *Balkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością w 20-lecie rozpadu byłej Jugosławii*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2013, s. 162–166; E. Omerić, *How Radovan Karadzic benefitted from Bosnian Serb troops mutiny*, <http://balkaninsight.com/2020/10/08/how-radovan-karadzic-benefitted-from-bosnian-serb-troops-mutiny/> [dostęp: 24.06.2025]. O dążeniach do secesji Serbów na obszarze Bosanskiej Krajiny i działaniach sił VRS w ostatnich latach R. J. Donia, *Karadžić. Rzeźnik Bośni*, Warszawa 2023, s. 121–127.

⁶ J. Hašić, *The Politics of memory in Cazinska Krajina: case study of “Autonomous Province of Western Bosnia”*, Sarajevo 2012, s. 14.

Opracowano na podstawie mapy internetowej, https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Western_Bosnia_1994.png
[dostęp: 4.11.2025]

stał oskarżony o doprowadzenie przedsiębiorstwa do upadku i w 1989 roku na krótko trafił do więzienia. Wydarzenia te przyczyniły się także do upadku politycznego proktora Abdicia, Hamdiji Pozderaca – wysoko postawionego polityka Socjalistycznej Republiki Bośni i Hercegowiny i Związku Komunistów BiH (*Savez Komunista Bosne i Hercegovine*, SKBiH)⁷. Upadek „Agrokomercu” wstrząsnął światem polityki i go-

⁷ R. J. Donia, op. cit., s. 108. O sprawie „Agrokomercu” m.in. D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina: determinanty dziejów. Pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją Muzułmanów*, Częstochowa 2016, s. 158; D. A. Miladinović, *Fikret Abdić: recept za pola veku trajanja na Balkanu*, <http://bbc.com/serbia/at/balkan-59348847> [dostęp: 24.06.2025].

spodarki jugosłowiańskiej, miał także wpływ na losy dużej ilości osób związanych ze służbami specjalnymi. Problem ten opisał m.in. Andrzej Krawczyk:

Wielkim szokiem dla całego państwa było odkrycie w sierpniu 1987 roku, że działalność „Agrokomercu” jest oszustwem. Zidentyfikowano latami wystawiane czeki bez pokrycia na sumę ponad 400 mln dolarów, złożone w 63 bankach. Upadek „Agrokomercu” wstrząsnął systemem gospodarczym państwa; kilka banków znalazło się na skraju upadłości; niektórzy ekonomiści uważają, że afera miała wpływ na wysokość i tempo inflacji. W trakcie śledztwa nie dało się ukryć, że firma korzystała z parasola ochronnego najwyższych władz i usług służby bezpieczeństwa. Pracownicy aparatu bezpieczeństwa, wojskowi i policjanci w ramach „Agrokomercu”, nabywali na dużą skalę działki na wybrzeżu Adriatyku w Neum. Skandale te zakończyły się serią zwolnień wysokich funkcjonariuszy z zajmowanych stanowisk, co doprowadziło do częściowej dekompozycji na szczytach władzy⁸.

Zanim doszło do krachu, „Agrokomerc” był swego rodzaju biznesowym, „osobistym imperium” F. Abdicia, a także fenomenem gospodarczym w warunkach socjalistycznej gospodarki jugosłowiańskiej, uznawanym za jej wizytówkę. Firma zatrudniała 13,5 tysięcy ludzi i eksportowała swoje produkty do 22 krajów. Dostarczała setki tysięcy sztuk drobiu i dziesiątki tysięcy sztuk bydła. Miała przedstawicieli handlowych za granicą, flotę transportową i rozbudowaną infrastrukturę socjalną dla pracowników. Wartość jej produkcji odpowiadała wynikom osiąganym przez wszystkie inne firmy z BiH. Pensje pracowników uchodziły za najwyższe w republice⁹. Dzięki efektywnemu zarządzaniu F. Abdicia i dochodom płynącym z produkcji „Agrokomercu” udało się w dużym stopniu zelektryfikować zacofany ekonomicznie i cywilizacyjnie region oraz wpłynąć na zasobność jego mieszkańców. Ubogie do tej pory wsie zaczęły zmieniać swój wygląd, poza tym mniej osób decydowało się na emigrację ekonomiczną. Dzięki znajomościom i układom z władzami republikańskimi BiH, pozycja i autorytet F. Abdicia w regionie Bihacia i Velikey Kladausy wydawnie wzrosły. Wśród mieszkańców popularne było powiedzenie, że „nie ma już domu bez dwóch pensji”. F. Abdicia nazywano „dobrym ojcem”, który uruchomił system pożyczek dla pracowników, pomagał im budować domy i wysyłać dzieci na studia¹⁰.

F. Abdić zgromadził ogromną jak na tamte czasy fortunę. W latach 80. zetknął się z Aliją Izetbegovićem – islamskim politykiem i dysydem, więzionym w latach 1983–1988 wraz z członkami nielegalnej organizacji o nazwie „Młodzi Muzułmanie” (*Mladi Muslimani*). W 1990 roku był jednym z założycieli islamskiej Partii Akcji Demokratycznej (*Stranka Demokratske Akcije*, SDA). Dzięki swoim rozległym kontaktom F. Abdić odegrał istotną rolę w tworzeniu struktur tej partii w Cazinskiej

⁸ A. Krawczyk, *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021, s. 188.

⁹ Ibidem, s. 188; D. McLaughlin, *War's legacy and looming elections shape Bosnia's response to migrants*, <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/war-s-legacy-and-looming-elections-shape-bosnia-s-response-to-migrants-1.3638932> [dostęp: 24.06.2025].

¹⁰ E. Habul, *A Man who divided the people of Krajina*, <https://aimpress.forumcivique.org/article/10807-001-trae-sar/> [dostęp: 24.06.2025]; A. Krawczyk, op. cit., s. 188.

Krajinie. Obok A. Izetbegovicia był kluczową postacią środowiska, które w listopadzie 1990 roku odniosło sukces w wyborach parlamentarnych w BiH. W wyniku głosowania F. Abdić uzyskał 1 040 307 głosów, z kolei A. Izetbegović 874 213 głosów (20 grudnia 1990 roku wybrano go na Przewodniczącego Prezydium BiH)¹¹. Polityka z Cazinskiej Krajiny uznawano za rywala politycznego A. Izetbegovicia¹². Nie podzielał on zaangażowania ideowego, doktrynerstwa religijnego ani wizji „państwa muzułmańskiego”, prezentowanych przez środowisko późniejszego prezydenta niepodległej BiH (m.in. Bakira Alispahicia, Hasana Čengicia, Mustafę Spahicia, Omera Behmena i innych)¹³. Z drugiej strony F. Abdić prezentował się jako „dobry wyznawca Allaha”¹⁴. Jako „człowiek interesu” dbał jednak przede wszystkim o dobre kontakty z ludźmi zamożnymi i wpływowymi, bez względu na narodowość, polityczne przekonania oraz wyznanie. Cazinska Krajina była swoistym bastionem jego wpływów politycznych. Cieszył się tam niekwestionowanym poparciem, co w kolejnych latach ułatwiło polityczne rozstanie ze środowiskiem SDA i Aliją Izetbegovićem. Zapleczem partyjnym dla „Babo” było założone przez niego w 1993 roku ugrupowanie o nazwie Demokratyczna Unia/Wspólnota Ludowa (*Demokratska Narodna Zajednica*).

W połowie 1992 roku o sytuacji w rejonie Bihacia, atakowanego przez oddziały VRS, pisano w bardzo dramatycznym tonie. Jak relacjonował 28 sierpnia 1992 roku Specjalny Sprawozdawca Komisji Praw Człowieka ONZ Tadeusz Mazowiecki:

Oblegany jest też [przez Serbów] region Bihacia w północno-zachodniej Bośni. W mieście nie ma obiektów militarnych, a głównym celem codziennego ostrzału wydaje się terroryzowanie ludności. Od początku wojny zginęło tu 51 dzieci. Informacja ta pochodzi od lekarza, będącego dyrektorem miejscowego szpitala; sam szpital został trzykrotnie trafiony pociskami. Konwoje z pomocą humanitarną dostarczają do miasta ograniczone ilości lekarstw i pożywienia [...] Obłężenie odbiło się tragicznie na gospodarce w tym rejonie. Do niedawna kwitnący, obecnie musi otrzymywać pomoc humanitarną od społeczności międzynarodowej. Zdaniem uczestnika akcji humanitarnej z którym misja [Mazowieckiego] rozmawiała w Bihaciu, a który pracował wcześniej w Kurdystanie, blokada gospodarcza Bihacia jest „sto razy gorsza” niż Kurdystanu¹⁵.

¹¹ M. Kuczyński, op. cit., s. 165, 193; R. J. Donia, op. cit., s. 107–110; A. Zdeb, *Ordynarna demonstracja władzy. O zarządzaniu konfliktem w Bośni i Hercegowinie*, Kraków 2023, s. 70–71; Alija Izetbegović Foundation, *Alija Izetbegovic Biography*, <https://www.alijaizetbegovic.org/en/biography-2/> [dostęp: 24.06.2025]; A. Krawczyk, op. cit., s. 193; J. Hašić, op. cit., s. 18.

¹² Por. *Leksykon państw świata 94/95*, red. M. B. Michalik, Warszawa 1994, s. 81. O sylwetce i działalności F. Abdicia podczas wojny: M. Kuczyński, op. cit., s. 203–205; *Fikret Abdić, kandydat za predsjedništvo I(li) Haag. Sam protiv svih*, <https://www.bhdani.com/arhiva/80/tekst280.html> [dostęp: 24.06.2025].

¹³ Por. D. Wybranowski, *Alija Izetbegović i koncepcja „państwa muzułmańskiego” w Bośni i Hercegowinie w XX wieku (ze szczególnym uwzględnieniem „Deklaracji Islamskiej”)*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 136, 143–147, 151n; S. Grześkowiak, *Poczet islamskich ideologów i ekstremistów*, Warszawa 2023, s. 290n.

¹⁴ Jak pisał A. Krawczyk, „Abdić był znany z opieki nad meczetami; postawił też pomnik jednemu z dawnych tureckich gubernatorów. Był lokalnym «ojcem chrzestnym» według bałkańskiej tradycji”; idem, op. cit., s. 188.

¹⁵ *Raporty Tadeusza Mazowieckiego z bylej Jugosławii* [dalej: Raporty Mazowieckiego], Poznań–Warszawa 1993, s. 38.

T. Mazowiecki odniósł się także do informacji o czystkach etnicznych i przymusowych wysiedleniach ludności serbskiej w Cazińskiej Krajinie:

Muzułmanów oskarża się o prowadzenie celowej polityki wysiedlania Serbów z terytorium pod kontrolą mużulmańską [tj. prawdopodobnie także z pobliskiego obszaru Velikey Kladuży pod władzą Fikreta Abdicia – D.W.]. Członkowie misji mieli możliwość odwiedzenia regionu Bihacia, rejonu zamieszkanego w większości przez Muzułmanów i kontrolowanego przez władze Bośni i Hercegowiny. Uzyskane informacje pozwalają sformułować wniosek, że w rejonie tym nie prowadzi się polityki, która by można uznać za czyszczenie etniczne [...] Nie było też możliwości odwiedzenia rejonów Środkowej Bośni [zamieszkaney w znacznej części przez Chorwatów – D. W.], nie można więc było stwierdzić, czy przestrzegana na terenie Bihacia polityka tolerancji etnicznej stosowana jest przez rząd BiH także gdzie indziej¹⁶.

Rok 1993 przyniósł kolejne wydarzenia, które odegrały istotny wpływ na sytuację w ogarniętej wojną Bośni i Hercegowinie. Dnia 4 czerwca Rada Bezpieczeństwa ONZ, na mocy Rezolucji nr 819 i 836, ustanowiła sześć Stref Bezpieczeństwa, które objęły Sarajewo, Tuzłę, Srebrenicę, Žepę, Goražde i Bihać¹⁷. VRS nie zaprzestała ostrzału artyleryjskiego tych miast, ale do 1995 roku powstrzymywała się przed kolejnymi szturmami obawiając się reakcji Stanów Zjednoczonych i NATO¹⁸. W rezultacie sukcesy serbskie z lat 1992–1993, ograniczały się wyłącznie do wymiaru militarnego. Nie można ich było przełożyć na zadowalające rezultaty dyplomatyczne z uwagi na opór państw zachodnich oraz niedostateczne wsparcie polityczne ze strony Jugosławii. W maju–lipcu 1993 roku walki w BiH przybrały na sile, ale były toczone ze zmiennym szczęściem. 9 maja rozpoczęła się druga bitwa o Mostar między Serbami a Chorwatami, w lipcu Serbowie wzmożli oblężenie Sarajewa. Prowadzono także walki o Maglaj w Środkowej Bośni, gdzie okrążeni Chorwaci zawiązali z Serbami sojusz przeciw Muzułmanom. Armia BiH zdobyła z kolei miasteczko Bugojno, zamieszkane w większości przez ludność chorwacką. Apogeum sukcesów militarnych VRS stanowiło zdobycie 7 sierpnia wzgórza Igman, górującego nad Sarajewem, skąd podjęto ostrzał miasta. Po pięciu dniach siły serbskie ewakuowały się stamtąd pod naciskiem politycznym Zachodu i groźbą nalotów ze strony NATO. W tym samym czasie siły chorwackie (*Hrvatsko vijeće obrane*, HVO) zadały oddziały mużulmańskie pod Raštani i Blagajem, co skłoniło stronę bośniacką do warunkowego przyjęcia pokojowego planu Owena–Stoltenberga¹⁹.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ UN Resolution 819 (1993), <http://digitallibrary.un.org/record/164939?ln=en&v=pdf> [dostęp: 24.06.2025]; UN Resolution 836 (1993), <https://digitallibrary.un.org/record/166973?v=pdf> [dostęp: 24.06.2025]; A. ICRC, *Position paper, the establishment of Protected Zones for Endangered Civilians in Bosnia and Herzegovina*, <https://casebook.icrc.org/case-study/bosnia-and-herzegovina-constitution-safe-areas> [dostęp: 24.06.2025]; S. Sochacki, op. cit., s. 31.

¹⁸ M. Kuczyński, op. cit., s. 201.

¹⁹ D. Wybranowski, *Między niepodległością*, s. 213; M. Kuczyński, op. cit., s. 205.

W drugiej połowie 1993 roku sytuacja Serbów bośniackich systematycznie pogarszała się z uwagi na rozciągnięcie frontów, problem z liczebnością żołnierzy i osłabieniem poparcia ze strony reżimu S. Miloševicia. Prezydentowi Serbii zależało, aby przyjąć propozycje pokojowe, które zakładały pozostawienie stronie serbskiej około 45% terytorium BiH. Władze Republiki Serbskiej w BiH zdecydowanie odrzucały jednak te plany i chciały kontynuować walki. Z kolei A. Izetbegović przyjął kunktatorską strategię polityczną wobec międzynarodowych planów pokojowych, wierząc, że strona serbska będzie systematycznie słabnąć militarnie i politycznie²⁰.

27 września 1993 roku, na znak sprzeciwu wobec kontynuowania działań wojennych przez władze na czele z A. Izetbegovićem, F. Abdić ogłosił kontrolowane przez siebie obszary Cazinskiej Krajiny Autonomiczną Prowincją/Okręgiem Bośni Zachodniej (Autonomna Pokrajina Zapadne Bosne). Następstwem secesji było usunięcie F. Abdića z Prezydium BiH (jego miejsce zajął Nijaz Duraković). Obszar tzw. „Fikretowej Autonomii” obejmował wówczas 402 km², z 66 tysiącami mieszkańców o zróżnicowanym pochodzeniu narodowościowym i religijnym (w większości byli to Muzułmanie)²¹. F. Abdić był tam prezydentem, jego najbliżsi współpracownicy obsadzili funkcje w prowizorycznym rządzie (premier Zlatko Jušić, wicepremierzy Vaso Bukarić i Filip Golić, minister obrony i policji Irfan Saračević, minister spraw zagranicznych Rajko Stević, minister finansów Ismet Junuzović, minister sprawiedliwości Ćazim Mehagić, ministrowie bez teki Viktor Gabaldo i Mehmed Nuhanović)²².

System „autonomii” można nazwać paternalistycznym. Narodziło się tam nawet porzekadło „Voda tece kak Babo rece” (woda płynie tak jak powie Babo)²³. W „Autonomii” stosowano waluty wymienialne²⁴. Fikret Abdić dążył do zapewnienia spokoju na kontrolowanym obszarze w porozumieniu z Chorwatami i Serbami bośniackimi²⁵. Bezpieczeństwo regionu miały zapewnić układy polityczne, zawar-

²⁰ Ibidem, s. 203, 204. O planach pokojowych dla BiH z lat 1992–1993: S. Sochacki, op. cit., s. 27–30.

²¹ *Autonomous Province of Western Bosnia*, <http://www.worldstatesmen.org/Bosnia.html> [dostęp: 24.06.2025]. Por. m.in. T. Olszański, *Mój brat cię zabije!*, Warszawa 1995, s. 96–97; R. Bilski, *Kocioł bałkański*, Warszawa 2000, s. 54–56; J. Hašić, op. cit., s. 19–21; M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003, s. 185–186; O. Ваццкнй, op. cit., s. 254 i n.; M. Supić, *Grad sa viskom prkosa*, <https://www.iltizam.org/tekstovi/read/1723> [dostęp: 24.06.2025].

²² *Autonomous Province of Western Bosnia*.

²³ D. McLaughlin, *War's Legacy*, passim.

²⁴ M. Kuczyński, op. cit., s. 204–205; D. Jelovac, *If you can't beat them – join them*, <https://aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199401/40123-016-trae-sar.html> [dostęp: 24.06.2025].

²⁵ 3 lipca 1992 roku proklamowana została Chorwacka Republika Herceg-Bośni z siedzibą w Zachodniej części Mostaru; *Chorwacka Republika Herceg-Bosna (Herceg-Bosna)*, <http://www.worldstatesmen.org/Bosnia.html> [dostęp: 24.06.2025]. Obejmowała ona obszar Hercegowiny, Bośni środkowej (m.in. Vitez, Busovača, Kiseljak, Vareš, Travnik, Novi Travnik, Zenica, Kreševo, Gornji Vakuf) i Posawinę. Secesja Chorwatów wywołała gniew w Sarajewie – do walki z siłami HVO przystąpiły jednostki ARBiH. Por. Raporty Mazowieckiego, s. 55–57, 72–74, 77–78, 121–122. 208–215; M. Kuczyński, op. cit., s. 195–204; R. Shrader, *The Muslim-Croat civil war in central Bosnia. A Military history 1992–*

te 21 i 22 października 1993 roku z przywódcą Chorwackiej Wspólnoty Hercegowiny (Hrvatska Zajednica Herceg-Bosna) Mate Bobanem (w obecności prezydenta Chorwacji F. Tuđmana) i prezydentem Republiki Serbskiej Radovanem Karadžićem²⁶. Fikret Abdić nie chciał eskalacji konfliktów etnicznych. Określał siebie jako „człowieka pokoju”, starał się dystansować wobec walczących stron i prezentować „biznesowe” podejście do ówczesnej sytuacji. W jego przekonaniu APZB mogła rozwinąć kontakty handlowe ze wszystkimi stronami wojny, pośredniczyć w dostawach żywności, pomagać w transporcie pomocy humanitarnej²⁷. Z drugiej strony polityka władz „Autonomii” nie u wszystkich znalazła akceptację. Ci, którzy pozostali lojalni wobec Aliji Izetbegovicia – ponad 2 tysiące osób – trafili do więzień (Nepeke, Plazikur, Rašetina) i obozu koncentracyjnego w Drmeljevie²⁸.

Autonomia miała niewielką armię (Ludowa/Narodowa Obrona Autonomicznej Provincji/Okręgu Zachodniej Bośni; *Narodna Odbrana Autonomne Pokrajine Zapadne Bosne*, NO APZB lub NOZB). Jej siły zbrojne początkowo liczyły 6–7 tysięcy żołnierzy, którzy byli zorganizowani w siedem brygad, na czele z Asimem Delicem, byłym dowódcą 4. Brygady Obrony Terytorialnej Republiki BiH (*Teritorijalna Odbrana Republike BiH*, TORBiH). Siły sformowano z byłych żołnierzy 521. i 527. Górskich Brygad Piechoty oraz 5. Korpusu ARBiH. W latach 1993–1994 liczba żołnierzy wzrosła do 10 tysięcy²⁹. Podstawą uzbrojenia była lekka broń strzelecka, głównie jugosłowiańska odmiana radzieckiego karabinka automatycznego AK 74 i AKM. Brakowało artylerii, czołgów i wozów bojowych piechoty oraz innego sprzętu ciężkiego i specjalistycznego wyposażenia. Natomiast siły armii rządowej stosunkowo szybko wzrastały³⁰.

1994, College Stadion 2003, s. 167–169; O. Вацецкий, *Югославская война 1991–1995*, Москва 2006, s. 254n; D. Marijan, *Oluja*, Zagreb 2007, s. 53n; P. Žurek, *Bośnia i Hercegowina w wizji politycznej Franjo Tuđmana* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton*, s. 21–22; A. Krzak, *Charakterystyka działań militarnych Bośni i Hercegowiny 1992–1993* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat*, s. 48; D. Wybranowski, *Między niepodległością*, op. cit., s. 212–215. Na temat walk o Mostar i jego okolice; por. D. Wybranowski, *Unia Europejska a zatarg muzułmańsko-chorwacki o Mostar w latach 90. XX w. U początków Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa UE wobec obszaru byłej Jugosławii* [w:] *Unia Europejska jako globalny aktor stosunków międzynarodowych*, red. T. Czapiewski, A. Staszczuk, Szczecin 2011, s. 211–234.

²⁶ Symbolem skomplikowania problemów etnicznych Bośni Zachodniej był wspomniany Bihać. Miasto wprawdzie było od wieków było zamieszkane głównie przez wyznawców islamu, ale podczas wojny Serbowie ogłosili na jego peryferiach Serbski Okręg Autonomiczny Bihać, chcąc przyłączyć go Serbskiej Republiki Krajiny w Chorwacji. Z kolei społeczność chorwacka, kierowana była przez Vlada/Vladimira Šanticia najpierw wspierała Muzułmanów, a potem Serbów. B. Zieliński, *Krwawe puzzle*, „Wprost” 1994, nr 7, s. 52.

²⁷ M. Kuczyński, op. cit., s. 205; D. Jelovac, op. cit.

²⁸ J. Hašić, op. cit., s. 22. O obozie Drmeljevo koło Velikey Kladuży: *Velika Kladuša*, <http://arhiva2centar-2a-mir-hr/uploads/VELIKAKLADUSA-optuznica.pdf> [dostęp: 24.06.2025]; J. Jovanović, *Uhapšen upravnik logora Drmeljevo*, <https://balkaninsight.com/sr/2014/02/06/uhap%C5%A1en-u-pravnik-logora-u-bih/> [dostęp: 24.06.2025]. Por. Raporty Mazowieckiego, s. 37–38, 73–84, 108–126.

²⁹ *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*, NOZB, <https://apzapadnabosna.com/nozb> [dostęp: 24.06.2025].

³⁰ 5. Korpus ARBiH liczył nieco ponad 10 tys. żołnierzy i był rozlokowany na terenie Bosanskiej Krajiny. Początkowo na jego wyposażeniu był tylko 1 czołg średni T-55, kilka dział ZIS-3 76 mm, 20

Co prawda dzięki współpracy z Serbami i Chorwatami NO APZB otrzymała dodatkowe uzbrojenie, także ciężkie, ale nie zdołała zyskać istotnej przewagi nad siłami ARBiH, dowodzonymi przez generała Atifa Dudakovicia, które pomimo embarga na zakup broni przez strony konfliktu były zaopatrywane z państw muzułmańskich i zachodnich³¹. Żołnierze Abdicia nosili zakupione w Chorwacji polowe mundury amerykańskie. W latach 1993–1994 struktura organizacyjna NO APZB wyglądała następująco:

1. Brygada (miejsce stacjonowania: Velika Kladuša; dowódca: Zumret Brkić „Kobra”);
2. Brygada (miejsce stacjonowania: Marjanovci);
3. Brygada (miejsce stacjonowania: Pećigrad; dowódca: Osman Čaušević);
4. Brygada (miejsce stacjonowania: Pećigrad dowódca: Nevzad Djerić „Kedjo”);
5. Brygada (miejsce stacjonowania: Tiškovac dowódca: Muharem Čerimović „Hare”);
6. Brygada (miejsce stacjonowania: Tržac; dowódca: Sead Talakić);
7. Velikokladuška Brigada (jej żołnierze nosili na naszywkach naramiennych oprócz nazwy jednostki napis „Vojsko Zapadne Bosne”)³².

Powołano także Żandarmerię Wojskową (*Vojna Policija*, dowódca: Asim Kajtezović), armijne służby specjalne (Rasim Bašić) i oddział rozpoznawczo-dywersyjny „Czarne Pantery” (*Diverzantski Odred Crne Pume*; Mirsad Mesić) i Centrum Rekrutacyjno-Szkoleniowe „Surovi”. Ważną częścią tej struktury były rozbudowane

moździerzy 82 i 120 mm oraz 142 ckm-y i rkm-y. Jednak z czasem liczba żołnierzy wydatnie wzrosła, podobnie i ilość ciężkiego sprzętu. Kwatera główna znajdowała się w Bihaciu. Pierwszym dowódcą był mjr Hajrudin Osmanagić, po nim generałowie Ramiz Drekozić i Atif Dudaković (od 1 listopada 1993 roku do 1997 r.); *5th Corps of Army RBiH, Bihac*, <http://www.vojska.net/eng/armed-forces/bosnia-and-herzegovina/army/corps/5/> [dostęp: 24.06.2025]; D. Wybranowski, *Początki i pierwsze lata Armii Republiki Bośni i Hercegowiny* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2011, s. 60–61; O sytuacji sił ARBiH w Bośni Zachodniej: B. O’Shea, *Crisis in Bihac: Bosnia bloody battlefield*, Portland 1998, s. 36; N. Thomas, K. Mikulan, *The Yugoslav wars (2) – Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford 2006, s. 27–29; Braniteljski, *Peti Korpus Armije Republike BiH protiv Narodne Obrane APZB*, <https://identitet.hr/peti-korpus-armije-republike-bih-protiv-narodne-odbrane-apzb/> [dostęp: 24.06.2025]. Sylwetka A. Dudakovicia: *Atif Dudaković (1954–)*, <http://www.vojska.net/eng/biography/d/dudakovic/atif/> [dostęp: 24.06.2025].

³¹ W. Bezruchenko, *The Civil war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995). Political, military, and diplomatic history* [w:] *Political, social and religious studies of the Balkans*, t. 3, Houston 2022, s. 25, 486; *Peti Korpus*, op. cit.; Braniteljski, op. cit.

³² M. Kuczyński, op. cit., s. 208; N. Thomas, K. Mikulan, op. cit., s. 27; D. Wybranowski, *Początki i pierwsze lata*, s. 70–71; A. Husejnović, *Ko su bili komandante Abdićeve poražene vojske. Otkrivamo – gdje su i što rade Babini vojnici*, <https://www.istocnabosna.com/dnews/index.php/vijesti/istocna-bosna-2/item/9665-ko-su-bili-komandanti-abdiceve-porazene-vojske-otkrivamo-gdje-su-i-sta-rade-babini-vojnici> [dostęp: 24.06.2025].

jednostki specjalne (m.in. „Šelje” – dowódca Ismet Gračanin, „Golubovi” – Zlatko Hušidić, „Ajkini” – Hasan Galijašević „Ajkin”, „Metalni” – Ramiz Rizvić, „Zenga” – Besim Muhamedagić „Zenga”, „Žmajevi” – Hašim Latić „Žmaj”, „Orlovi Pravde” – Jasminko Dizdarević „Jakić”)³³.

Secesja Zachodniej Bośni z BiH i ugodowa polityka F. Abdicia wobec Serbów oraz Chorwatów zostały bardzo źle odebrane w Sarajewie. Pod koniec sierpnia 1994 roku wojska 5. Korpusu przejęły kontrolę nad Bihaciem i Cazinem³⁴. Siły F. Abdicia wycofały się wówczas do ówczesnej stolicy „Autonomii” – Velikey Kladuży. Walkom muzułmańsko-muzułmańskim towarzyszyły czystki etniczne, prowadzone przez wszystkie strony i masowy exodus ludności cywilnej. Nie był to jednak temat atrakcyjny dla mediów zachodnich, bo psuł pracowicie tworzony przez rząd w Sarajewie obraz „państwa demokratycznego i wielokulturowego” wspieranego przez Zachód, a zwłaszcza przez USA³⁵. W pierwszych miesiącach 1994 roku sytuację strategiczną F. Abdicia poprawiła eskalacja walk muzułmańsko-chorwackich, która zmusiła armię BiH do przeformowania sił. Chorwaci podjęli wówczas działania w Środkowej Bośni i Mostarze. Serbowie oblegali Sarajewo, Maglaj, Olovo i Brčko, zmierzając do uzyskania łączności między wschodnią częścią Bośnią i Podrinjem a Bosanską Krajina. Dla ratowania sytuacji, w październiku 1993 roku bośniacki prezydent przeprowadził zmiany personalne w podległych mu władzach, wzmacniając rolę środowisk islamistycznych³⁶.

Stosunkowo pomyślna dla F. Abdicia sytuacja militarna, związana z walkami chorwacko-muzułmańskimi i chorwacko-serbskimi, odwróciła się u schyłku 1993 roku wraz z porażkami HVO. Trwały walki z Serbami o miasto Trebinje w tzw. Serbskiej Hercegowinie, a 4 listopada 1993 roku oddziały ARBiH wkroczyły do Varešu. Oddziały chorwackie znalazły się w defensywie, co wymusiło zmiany na stanowiskach politycznych – w lutym 1994 roku ogłoszono dymisję prezydenta Herceg-Bośni Mate Bobana na rzecz Krešimira Zubaka. W tym samym miesiącu w Waszyngtonie rozpoczęły się rozmowy o przerwaniu walk chorwacko-muzułmańskich i stworzeniu Federacji Chorwacko-Muzułmańskiej (od 1995 Federacji BiH)³⁷.

³³ A. Husejnović, op. cit.; *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*.

³⁴ D. Gibas-Krzak, op. cit.; M. Kuczyński, op. cit., s. 205; D. Wybranowski, *Między niepodległościami*, s. 227.

³⁵ Ž. Vuković, *Sarajewo – miasto atrapa*, Toruń 2002, s. 29.

³⁶ M. Kuczyński, op. cit., s. 205, 213. O wzroście nastrojów fundamentalistycznych w BiH na skutek „serbskiej agresji” i polityki Radovana Karadžicia pisał m.in. Dawid Warszawski, jednak jego opinie na ten temat były przedmiotem dyskusji; idem, *Sarajewo. Oblężenie. Fundamentalizm muzułmański*, „Gazeta Wyborcza”, 18.03.1994, <https://wyborcza.pl/7,75248,141174.html> [dostęp: 24.06.2025].

³⁷ J. Kukułka, *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–1996*, Warszawa 1998, s. 539; B. Koszel, *Konflikt na Bałkanach 1991–1999 a bezpieczeństwo europejskie*, „Zeszyty Instytutu Zachodniego” 2000, nr 16, s. 29; M. Kuczyński, op. cit., s. 210; A. Orzelska, *Wpływ konfliktu w byłej Jugosławii na stosunki Stanów Zjednoczonych z Unią Europejską (1990–95)*, Warszawa 2002, s. 139;

Władze w Sarajewie mogły skoncentrować się na kontynuowaniu walki z Serbami bośniackimi i przywrócić kontrolę nad całym obszarem „Autonomii” rządzącej przez F. Abdicia. W niecały rok po ogłoszeniu secesji APZB, oddziały ARBiH przystąpiła do operacji „Sloboda Tigar 94”, którą realizowały od 2 czerwca do 21 sierpnia 1994 roku. Walki wznowiono działania na linii wsi Liskovac–Pećigrad, początkowo siły BiH (5. Korpus generała Atifa Dudakovicia, 505. Brygada Górska generała Izeta Nanicia, 506. Brygada Wyzwoleńcza majora Nijaza Miljkovicia) zajęły miejscowości Skokova i Liskovac. Dnia 13 czerwca oddziały NO APZB odzyskały Liskovac i stawiały opór w rejonie Golubovići i Pećigradu. Najbardziej zacięte boje toczono o Pećigrad, którego broniła 4. Brygada NO APZB (do 9 sierpnia). Od 9 lipca walki przeniosły się na linię Krivaja–Čajići, gdzie jednostki „Autonomii” zyskały wsparcie artyleryjskie od Armii Republiki Serbskiej Krajiny (*Armija Srpske Republike Krajine*, VRSK)³⁸.

Po upadku Pećigradu linia frontu ustaliła się pomiędzy wsiami Johovica–Kudžići–Vejinac–Golubovići, 15 km od stolicy „Autonomii” (Velika Kladuša). Miasto zostało zdobyte 21 sierpnia. Ważną rolę w tych działaniach bojowych odegrał pułkownik Hamdija Abdić „Tigar” (niespokrewniony z Fikretem), dowódca 505. Rycerskiej Górskiej Brygady ARBiH (*505. Viteška Brdska Brigada*)³⁹. F. Abdić, jego kilkutysięczna armia i dziesiątki tysięcy cywili, obawiających się odwetu ze strony żołnierzy ARBiH, schronili się w Serbskiej Republice Krajiny. Militarna i polityczna porażka sił lojalnych wobec F. Abdicia, określana później mianem „pierwszego upadku Fikretowej Autonomii” dokonywała się w obliczu dynamicznych walk, prowadzonych w innych częściach BiH. Od kwietnia do sierpnia 1994 roku trwały boje o Goražde, siły bośniackie prowadziły ofensywę w kierunku Teslicia, Doboju, Donji Vakufu i Brčka, które jednak zakończyły się niepowodzeniem.

W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 269; D. Wybranowski, *Mędzy niepodległościami*, s. 214–215.

³⁸ Por. *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*; L. M. Surhone, M. T. Tennoe, S. F. Hennshow, *Operation “Tiger 94”*, Beau Bassin 2011; *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*. Por. także filmy propagandowe o 505. Rycerskiej Brygadzie: *505. Viteška Brdska Brigada*, <https://www.youtube.com/watch?v=lc1H9II-CjHk> [dostęp: 24.06.2025]; *Viteška brigada (505. Bužimska)*, http://youtube.com/watchv=V_nNcDEGO [dostęp: 24.06.2025].

³⁹ Por. *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*; M. Kuczyński, op. cit., s. 212; K. Krysienieł, op. cit., s. 176. Por. także apologetyczne, propagandowe materiały prasowe i internetowe, np. *Suad Tabaković Zvrkić: Neustrašivi Kladušanin iz jedinice „Hamza”*, <https://stav.ba/vijest/suad-tabakovic-zvrkic-neustrasivi-kladuscanin-iz-jedinice-hamza/3602> [dostęp: 24.06.2025]; *Operacija Tigar 94?/Kako je Hamdija Abdić razvali Fikreta Abdića Babu*, <https://www.youtube.com/watch?v=ts8Quu9Vvug> [dostęp: 24.06.2025].

FIKRET ABDIĆ I JEGO „AUTONOMIA” W RELACJACH PRASOWYCH RYSZARDA BILSKIEGO

Interesujące informacje na temat warunków życia ludności regionu Cazinska Krajina w drugiej połowie 1994 roku dostarczają reportaże autorstwa ówczesnego korespondenta dziennika „Rzeczpospolita”, Ryszarda Bilskiego. Jego relacje dotyczyły sytuacji w dwóch miastach Bihać i Velika Kladuša, znajdujących się pod kontrolą sił ARBiH. Pierwszy tekst, pochodzący z lipca 1994 roku dotyczy Bihacia, który przeżywał oblężenie przez siły VRS i wojska Fikreta Abdicia. W mieście brakowało prądu a ceny żywności poszybowały w górę. W okolicach miasta, które znajdowały się pod kontrolą władz „Autonomii”, sytuacja ekonomiczna ludności była nieco lepsza dzięki dobrym stosunkom między F. Abdiciem a Serbami: „Abdić ma dobre układy z Serbami – twierdzi jeden ze sprzedawców – kupuje u nich na kredyt nie tylko cukier, mąkę i benzynę, ale także broń”⁴⁰. Przed wojną Bihać liczył 71 tysięcy mieszkańców (67% Muzułmanie, 8% Serbowie, a 8% Chorwaci). Od 1992 roku przybyło muzułmańskich uchodźców a ubywało Serbów.

R. Bilski spotkał się w lipcu 1994 roku z prezydentem APZB, gdy towarzyszył misji Tadeusza Mazowieckiego do stolicy „Autonomii”. Velika Kladuša liczyła 53 tysiące mieszkańców (92% Muzułmanie, ponad 4% Serbowie, poniżej 1,5% Chorwaci, 2% Jugosłowianie). Uwagę reportera zwróciło to, że wzorem Josipa Broz-Tity F. Abdić bardzo lubił eksponować luksus i wystawność: „za miastem, na wzgórzu, widoczny już z daleka kompleks luksusowych budynków. Ludzie mówią: pałac, zamek. To siedziba Fikreta Abdicia, szefa Autonomicznej Prowincji Zachodniej Bośni”. Bilski również krótko wspominał o swych wrażeniach z osobistego spotkania z Abdiciem⁴¹.

Relacjonował także rozmowę między T. Mazowieckim a przywódcą „Autonomii”, który uważał, że „niepodległość” jego państewka wynikała z „woli narodu”. W przekonaniu F. Abdicia: „to nie Izetbegović, ale on [Abdić] wygrał ostatnie przed wojną wybory (1990) i to on powinien objąć urząd prezydenta Bośni i Hercegowiny”. Mówi o oszustwach i mactactwach ludzi z otoczenia Izetbegovicia. Podkreśla z naciskiem, że

⁴⁰ Jak pisał R. Bilski: „Bihać i okręg bihacki otoczone są pierścieniem serbskim i bośniackim (wojska Fikreta Abdicia), miejscami głębokości kilkudziesięciu kilometrów. Ostatnia ciężarówka z pomocą humanitarną dotarła w połowie maja. Po tym, co przywiozła, nie ma już nawet śladu. Bieda aż piszczy. Mijamy zamknięte z braku towarów sklepy i nielicznych ulicznych handlarzy, którzy oferują żywność przemycaną od znajomych mieszkających w «Fikretowej Autonomii». Tam o wszystko łatwiej [...] Energia elektryczna dociera tylko do szpitala i urzędów. Telefony działają tylko w obrębie miasta. Powiedzieć, że ceny są przerażające to mało. Są wprost porażające. Pudełko zapalek kosztuje markę (DM) litr benzyny w butelce osiemnaście marek! Tylko chleb jest stosunkowo tani – trzy czwarte kilograma kosztuje dwie marki. Ludzie wydają na życie, czy raczej na przeżycie, resztki oszczędności. Bo nawet ci, którzy pracują, otrzymują wynagrodzenie niższe od głodowego”; idem, *Kocioł bałkański*, Warszawa 2000, s. 54.

⁴¹ „Niewysoki, krępej budowy, mniej więcej pięćdziesięcioparoletni mężczyzna. Wygląda na pewnego siebie. Ale to pewność na pokaz, podszyta strachem”, Ibidem, s. 55.

Autonomiczna Prowincja Zachodniej Bośni powstała (27 września 1993 r.) z woli narodu. Oskarża Izetbegovicia, że „skierował ogromne siły przeciw tym, którzy w sposób demokratyczny wyrazili chęć życia w niezależnej części Bośni”⁴².

F. Abdić nie odpowiedział na pytanie T. Mazowieckiego o możliwość kompromisu z Sarajewem i uznanie Federacji Muzułmańsko-Chorwackiej:

Zamiast odpowiedzi na stole pojawił się plik kolorowych zdjęć przedstawiających zmasakrowanych mężczyzn. To nasi ludzie – mówi Abdić. Zamordowano ich w Bihaciu tylko dlatego, że wybrali Autonomię. Tak to wygląda demokracja Izetbegovicia. On nie chce rozmawiać o naszej Autonomii, on chce ją zniszczyć. Nie liczy się z wolą trzystu tysięcy ludzi, którzy tu żyją w zgodzie. Nas nie obchodzi, kto jakiej jest narodowości.

Abdić unikał także odpowiedzi na pytanie o więźniów politycznych, oskarżanych o sprzyjanie A. Izetbegoviciowi i wojskom BiH. Określano ich mianem „korpusa-ši” (sprzyjający 5. Korpusowi ARBiH) lub „Alija fundamentalni” (fundamentalisti Aliji). Jak pisał R. Bilski, „[T. Mazowiecki] Prosi o umożliwienie rozmowy z więźniami. Abdić się zgadza i wyjaśnia, że w więzieniu przebywa tylko 230 osób, a nie kilka tysięcy, jak podają agencje światowe. I nie są to więźniowie polityczni, ale kryminaliści oskarżeni o współudział w napadach, rabunkach i morderstwach”⁴³.

Więcej o sytuacji na obszarze przejętym w sierpniu 1994 roku przez siły BiH wiadomo na podstawie zeznań francuskiego pułkownika Patricka Barriota z UNPROFOR, złożonych w 12 stycznia 2005 roku przed Międzynarodowym Trybunałem ds. Zbrodni w byłej Jugosławii w Hadze. Z jego relacji wynikało, że w trakcie działań żołnierzy 5. Korpusu zginęło „bardzo wielu Muzułmanów”, a „40 tysięcy” zmuszono do udania się na terytorium Republiki Serbskiej Krajiny w Chorwacji. Zostali oni zatrzymaniu w dwóch obozach dla uchodźców – w miejscowościach Batnoga i przygranicznym Turanju nad rzeką Korana. Osoby wymagające pomocy medycznej, w tym kobiety w zaawansowanej ciąży, trafiły do szpitala w Glinie. Z relacji P. Barriota wyłania się obraz zniszczonej i wyludniającej się wskutek działań wojennych Cazinskiej Krajiny.

O sytuacji uchodźców w Turanju pisał we wrześniu 1995 roku wspomniany wyżej Ryszard Bilski. Granicy chorwacko-bośniackiej strzegły jednostki armii chorwackiej, i polscy żołnierze z kontyngentu UNPROFOR. Po drugiej stronie granicy kłębiły się tłumy ludzi, którzy chcieli przejść do Chorwacji. Dodatkowe niebezpieczeństwo stwarzały znajdujące się w pobliżu nieoznakowane pola minowe i snajperzy.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, s. 55, 56. Jak pisał R. Bilski, nawiązując do wypowiedzi F. Abdicia, „Więzienie mieści się w byłej fermie, tuż za miastem. Nie zauważyłem, aby było w jakiś szczególnie sposób chronione. Strażnicy, którzy początkowo szli za nami krok w krok, zorientowali się, że Mazowiecki sobie tego nie życzy. [...] Najpierw odwiedzamy cele kobiece. Wszystkie są kilkunastoosobowe. Za łóżka służą deski położone na cementowej posadzce, przykryte tylko kocami. Aresztowano mnie w domu. Męża wzięto z ulicy. Dzieci zostały bez opieki. Nie wiem, czy będę sądzona i kiedy [...] Mężczyźni przebywają w jednej ogromnej hali. Kiedyś był tu pewnie magazyn. Więźniów jest co najmniej dwustu”.

Blokada przejścia w Turanju rozpoczęła się [...] kiedy tysiące Muzułmanów z byłej Autonomicznej Republiki [Prowincji/Okręgu – przyp. D.W.] Bośni Zachodniej, uciekając przed 5. Korpusem Armii Bośni i Hercegowiny, usiłowało właśnie wtedy przedostać się na stronę chorwacką. Udało się to tylko kilkudziesięciu osobom z chorwackimi paszportami. Pozostałych zawrócono. Większość uchodźców wprowadziła się do zrujnowanych domów chorwackich. Wygodniej niż pod gołym niebem czy w namiocie. Ale niebezpiecznie, w domach są bowiem miny-pułapki [...] Pierwszej fali uchodźców udało się przejść przez nasz posterunek w Maljevcu aż do Turanja. Ale druga i kolejne utknęły po drodze. Znalazły się pod ostrzałem. Snajperzy pozostają do dziś ukryci w tych domach na wzgórzach – mówi ppłk Wojciech Aksamit, zastępca dowódcy polskiego batalionu [UNPROFOR – D.W.] [...] Uchodźcy porzucili pojazdy, kilkaset samochodów. Droga przypominała szosę zaleszczycką z 1939 roku. Ludzie zostawili wszystko, uratowali tylko życie. Próbowali i nadal próbują przedostać się do Turanja, bo stamtąd bliżej do Zagrzebia. Najgorsze już minęło. Uchodźcom w Turanju i Batnodze dowozi się każdego dnia ponad sto tysięcy litrów wody, tysiące bochenków chleba. Nie brakuje już lekarstw. Polakom pomagają także inne bataliony, ale główny wysiłek spoczywa na barakach naszych oddziałów, ponieważ obozy są na terenie operacyjnym polskiej jednostki⁴⁴.

Podczas pobytu w Turanju Ryszard Bilski rozmawiał m.in. z Dżemahem Ahmetovićem – współpracownikiem i zarazem szwagrem F. Abdicia. Pytany o możliwość powrotu do Bośni, Dż. Ahmetović stwierdził, że:

nigdy nie powrócimy do Kladuży. Nigdy nie uwierzymy w gwarancje Izetbegovicia ani Genewy. Chyba że 5. Korpus wycofa się na stare pozycje. Ale to przecież nierealne marzenie. Domagamy się od ONZ, by zwrócił się do rządów Australii, Kanady, Nowej Zelandii z apelem o przyjęcie naszych uchodźców. Tych, którzy są już tu, w obozach, i tych, którzy się ukrywają. Chodzi o siedemdziesiąt–osiemdziesiąt tysięcy ludzi.

W relacji R. Bilskiego znalazł się także krótki opis wizyty F. Abdicia w obozie:

Wyprzedziły nas pędzące na sygnałach cztery samochody. Pierwszy z nich z serbskimi policjantami, drugi mercedes i jeszcze dwa yugo. W mercedesie dostrzegłem Fikreta Abdicia, popularnie zwanego tu „Babo”, czyli ojcem. „Babo” odwiedza obozy, organizuje wiece, obiecuje, że wyprowadzi uchodźców z tej biedy. Ludzie wciąż mu wierzą.

Polski reporter podkreślał, że większość uchodźców pozytywnie odbierała F. Abdicia, pamiętając jego zasługi w budowaniu spokojnych relacji z Serbami oraz Chorwatami, zarówno przed wojną, jak i podczas niej:

W „Fikretowej Autonomii” żyło się im lepiej niż gdziekolwiek indziej w Bośni i Hercegowinie. Było więcej swobody i pieniędzy. Abdicia, co sam podkreśla na każdym kroku, nie interesuje polityka, tylko gospodarka. Współpraca z Serbami nie było jego zdaniem zdradą, dyktowało ją samo życie. Ludzie wyjeżdżali za granicę, dobrze zarabiali. Abdić ma bowiem kontakty z międzynarodowym biznesem. Jest otwarty na świat. W szkołach wprowadził naukę angielskiego⁴⁵.

⁴⁴ Ibidem, s. 57–58.

⁴⁵ Ibidem, s. 59.

POWSTANIE REPUBLIKI ZACHODNIEJ BOŚNI I JEJ UPADEK (GRUDZIEŃ 1994 – SIERPIEŃ 1995)

Walki o Cazińską Krajinę zostały wznowione przez VRS na początku listopada 1994 roku w ramach operacji wojskowej „Štit 94” (Tarcza 94). W dniach 4–6 listopada 1994 siły serbskie uderzyły na Bihać i okolicę. Oblężenie trwało przez kolejny miesiąc i miało zmienne natężenie, m.in., z powodu interwencji ze strony Organizacji Narodów Zjednoczonych i NATO (od 1993 roku Bihać był uznawany za Strefę Bezpieczeństwa ONZ)⁴⁶. Serbowie zdołali jednak przejąć kontrolę na znaczną część obszaru byłej „Autonomii” i kontynuowali ataki na Bihać, zadając duże straty 5. Korpusowi ARBiH⁴⁷. 16 listopada oddziały F. Abdicia przy wsparciu serbskim odbiły część stolicy byłej „Autonomii”. Velika Kladuša została całkowicie opanowana na dopiero 19 grudnia, gdy siły serbskie prowadziły operację „Pauk” (Pająk). Wraz z pogłębianiem się międzynarodowych kontrowersji wokół walk o Bihać (pod koniec listopada 1994 roku skierowano tam francuski kontyngent UNPROFOR), siły serbskie starały się umocnić swoje pozycje w innych częściach Cazińskiej Krajiny.

Działania zbrojne w tym regionie prowadzono z różnym nasileniem do początku sierpnia 1995 roku. Ich główny ciężar spoczywał na trzech grupach operacyjnych. Pierwszą dowodził Fikret Abdić, drugą Milorad Ulemek „Legija”, a trzecią Radojica Božović „Kobac”. Jako że Fikret Abdić nie miał odpowiedniego doświadczenia wojskowego, faktycznie dowództwo nad oddziałami pierwszej grupy sprawował „Legija”, przeważnie przy pośrednictwie serbskiego oficera służb specjalnych, Jovana Stanišića „Jovicy”. Opanowanie miasta Velika Kladuša umożliwiło proklamowanie przez F. Abdicia kolejnego bytu o charakterze quasi-państwowym, tym razem pod nazwą Republika Zachodniej Bośni (*Republika Zapadna Bosna*, RZB). W latach 1994–1995 na podstawie wcześniejszej NO APZB zdołano utworzyć tylko trzy brygady (1. Brygada – dowódca Izet Latić „Izo”, 2. Brygada – Zumret Brkić „Kobra”, 3. Brygada – Asim Bašagić). Liczyły one od 5 do 7 tysięcy żołnierzy, wraz z żandarmerią wojskową i formacjami pomocniczymi⁴⁸.

Normalne polityczne funkcjonowanie RZB było *de facto* fikcją z uwagi na brak jakiegokolwiek międzynarodowego uznania dyplomatycznego i niemal nieustannie prowadzone walki. Co prawda, od 2 stycznia 1995 obowiązywało tam 4-miesięczne zawieszenie broni, zawarte przy mediacji ONZ, ale działania bojowe były kontynuowane do pierwszych dni sierpnia. Wojska RZB walczyły z jednostkami 5. Korpusu ARBiH (505. Brygadą Górską i 506. Brygadą Wyzwoleńczą). W sierpniu–wrześniu siły bośniackie przejęły kontrolę na miejscowościach: Borojevići, Ljubinj, Veliko

⁴⁶ M. Kuczyński, op. cit., s. 213–214.

⁴⁷ Ibidem, s. 213.

⁴⁸ J. Hašić, op. cit., s. 21.

Dabrnja, Tržac, Šturlici i Šturlicka Platva⁴⁹. Ze zmiennym szczęściem oddziały RZB toczyły (przy wsparciu ze strony serbskich „Czerwonych Beretów” – *Crveni Beretka*) boje o wsie Podzvizd, Elezoviće, Šestanac i Vrnogorač. Bezskutecznie próbowano odbić z rąk bośniackich ważną drogę Velika Kladuša–Vrnogorač–Čajiči–Bužim⁵⁰.

Pod koniec walk, od 19 do 25 lipca 1995 roku, pozostałości wojsk F. Abdicia podjęły wraz z Serbami ofensywę, uderzając w 5. Korpus ARBiH Atifa Dudakovicia (walki o Štarkiće, Pećigrad, Tržac i Vikići). Jednak z uwagi na jego przewagę, stosunkowo szybko została zatrzymana⁵¹. O dalszym przebiegu walk toczonych na obszarze RZB w znaczącym stopniu zdecydowały losy sąsiedniej Republiki Serbskiej Krajiny (RSK), która została zlikwidowana w pierwszym tygodniu sierpnia 1995 roku w następstwie skutecznej ofensywy wojsk Republiki Chorwacji, podjętej na wielką skalę. W operacji „Oluja” („Burza”) wzięły także udział także niektóre jednostki 5. Korpusu ARBiH, które uderzyły z zachodniej Bośni na serbskie oddziały RSK. Działaniom chorwackim w Krajinie towarzyszyły symultaniczne akcje ze strony jednostek ARBiH i HVO na obszarze Bośni i Hercegowiny. Umożliwiło to stworzenie po latach połączenia lądowego między Cazinską Krajiną a obszarem BIH kontrolowanym dotychczas przez siły bośniackie⁵². Sukcesy te byłyby niemożliwe bez wsparcia ze strony sił lotniczych NATO, które uderzyły na zaplecze logistyczne VRS (operacja „Deliberate Force”; 30 lipca – 15 września 1995)⁵³.

⁴⁹ J. Kukułka, op. cit., s. 596; *Uloga 5. Korpusa u operaciji „Oluja” i konačno oslobođenje Velike Kladuše – zaboravljena uloga pripadnika ARBiH u ključnoj operaciji Hrvatske vojske*, <https://bosnae.info/index.php/uloga-5-korpusa-u-operaciji-oluja-konacno-oslobodjenje-velike-kladuse-zaboravljena-uloga-pripadnika-arbih-u-kljucnoj-operaciji-hrvatske-vojske> [dostęp: 24.06.2025].

⁵⁰ *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*.

⁵¹ *Operacija „Ljeto 95” – da li je njome spriječen pad Bihaća?*, <https://bosnae.info/index.php/operacija-ljeto-95-da-li-je-pad-bihaca-2> [dostęp: 24.06.2025].

⁵² Podstawą współpracy bośniacko-chorwackiej było porozumienie z 22 lipca 1995 roku, zawarte w Splicie między F. Tudjmanem, A. Izetbegovićem i przedstawicielami Federacji Muzułmańsko-Chorwackiej (Harisem Silajdžićem – premierem oraz Krešimirem Zubakiem – prezydentem).

⁵³ D. Petraeus, A. Roberts, *Konflikt. Militarna historia wojen po 1945 roku*, Kraków 2024, s. 230; M. Kuczyński, op. cit., s. 224 i n.; S. Sochacki, op. cit., s. 34; M. Dedić, *Peti Korpus u „Oluji”: HVO nije oslobodio Bihać, Armija RBiH ušla u Hrvatsku u tri pravca*, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/8/5/peti-korpus-u-olui-hv-nije-oslobodio-bihac-armija-rbih-usla-u-hrvatsku-iz-tri-pravca> [dostęp: 24.06.2025]. O działaniach armii chorwackiej na terenie Serbskiej Republiki Krajiny m.in. D. Marijan, op. cit., s. 138n; L. Čizmić, *Serbska mniejszość narodowa w Chorwacji* [w:] *Europa Narodów. Problemy etniczne Europy Środkowo-Wschodniej*, red. G. Babiński, W. Miodunka, Kraków 1995, s. 117–118; M. Kuczyński, op. cit., s. 224–226; D. Pavličević, *Historia Chorwacji*, Poznań 2004, s. 513 i n.; J. Paszkiewicz, *Exodus Serbów z Chorwacji i główne problemy związane z ich powrotem (1991–2002)* [w:] *Europa-Polska-Migracja*, red. S. Wojciechowski, R. Fiedler, Poznań 2003; idem, *Problem integracji Serbów powracających do Chorwacji ze społeczeństwem i strukturami państwa chorwackiego (2000–2005)* [w:] *Integracja i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni dziejów*, red. E. Znamierowska-Rakk, Warszawa 2007; K. Krysiński, *System polityczny Republiki Chorwacji*, Poznań–Chorzów 2007, s. 221n; D. Wybranowski, *Między niepodległością*, op. cit., s. 236; S. Sochacki, op. cit., s. 32.

Wydarzenia te przypieczętowały dalsze losy politycznego trwania Republiki Bośni Zachodniej. F. Abdić nie mógł samodzielnie kontynuować działań militarnych. Oddziały 5. Korpusu ARBiH uderzyły na RZB. 7 sierpnia upadła Velika Kladuša, krótko potem siły bośniackie przejęły pełną kontrolę nad całym regionem, który opuściło wówczas ponad 30 tysięcy ludzi.

F. Abdić wraz z niedobitkami swojego wojska ponownie udał się do Serbskiej Republiki Krajiny⁵⁴. Po jej upadku znalazł się w Chorwacji. Korzystał z ochrony udzielonej przez tamtejsze władze, które pamiętały o prochorwackich działaniach F. Abdicia w czasach wojny w BiH. Jego sytuacja była dość ustabilizowana, gdy Chorwacją rządził prezydent Chorwacji Franjo Tuđman i jego partia, Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (*Hrvatska Demokratska Zajednica*, HDZ). Oprócz F. Abdicia na obszarze Chorwacji znalazła schronienia także część oficerów i żołnierzy z byłych APZB oraz RZB. Niektórzy udali się dalej na emigrację. Generał Asim Delić, Zlatko Hušidić i Ismet Gračanin zamieszkali w Stanach Zjednoczonych, podobnie jak głównodowodzący armii RZB Šerif Muštedanagić, który zresztą w 2008 roku został aresztowany i oskarżony o „zbrodnie wojenne”⁵⁵. Środowisko emigracyjne starało się zorganizować, zawiązując w 1996 roku partię polityczną o nazwie Demokratyczna Wspólnota Narodowa (*Demokratska Narodna Zajednica*, DNZ). Na przewodniczącego wybrano F. Abdicia, sekretarzem generalnym został Ibrahim Djedović. Wśród członków prezydium dominowali współpracownicy Abdicia z czasów wojny (Ramo/Ramiz Hirkić, Božidar Šicel, Irfan Saračević, Admil Mukalić, Husein Hodžić, Alija Beširević, Zumret Brkić, Zlatko Jušić, Izet Latić, Rifat Dolić i Asim Bašagić)⁵⁶.

LOSZY FIKRETA ABDICIA PO 1995 ROKU

Sytuacja F. Abdicia w Chorwacji zmieniła się diametralnie po śmierci F. Tuđmana (grudzień 1999) i porażce wyborczej HDZ (styczeń 2000). Wszczęto przeciwko niemu śledztwo w sprawie zbrodni wojennych, które miał popełnić będąc przywódcą APZB i RZB. W 2002 roku F. Abdicia aresztowano i oskarżono o przyczynienie się do śmierci 121 cywili, trzech jeńców wojennych oraz spowodowanie „obrażeń odniesionych przez ponad 400 cywili”. Zarzucono mu także bezprawną działalność, polegającą na nielegalnej secesji części terytorium BiH. Skazany przez sąd w Karlovacu na 20 lat więzienia (ostatecznie wyrok obniżono do lat 15), F. Abdić został osadzony w wię-

⁵⁴ *Narodna Odbrana Zapadne Bosne*, op. cit.

⁵⁵ Na temat losów polityków i wojskowych upadłego quasi-państwa F. Abdicia, por. A. Husejnović, *Ko su bili komandante Abdićeve poražene vojske. Otkrivamo – gdje su i što rade Babini vojnici*, <https://www.istocnabosna.com/dnews/index.php/vijesti/istocna-bosna-2/item/9665-ko-su-bili-komandanti-abdićeve-poražene-vojske-otkrivamo-gdje-su-i-sta-rade-babini-vojnici> [dostęp: 24.06.2025].

⁵⁶ *DNZ BiH (1996–2022)*, <https://dnzbih.ba/o-nama/> [dostęp: 24.06.2025].

zieniu w Puli⁵⁷. Wyszedł na wolność 9 marca 2012 roku, w wieku 72 lat. Informujące o tym wydarzeniu media bośniackie, określały F. Abdicia mianem „zbrodniarza wojennego”. Pod bramą więzienia czekało na niego kilka tysięcy osób, które witały go jak bohatera⁵⁸. Należy dodać, że do 2010 roku bośniacki wymiar sprawiedliwości starał się o ekstradycję więźnia, ale po jego powrocie do BiH władze nie podjęły żadnych działań procesowych. F. Abdić osiadł tam, gdzie nadal cieszył się dużym autorytetem i popularnością. W mieście Velika Kladuša zajął się tym, co umiał najlepiej – prowadzeniem biznesu i lokalną polityką. Drogę tę wybrała także jedna z jego córek, Elvira Abdić--Jelenić (ur. 1967). W 2016 roku w wyborach lokalnych wybrano go na burmistrza miasta. Jednym z elementów kampanii F. Abdicia była promocja jego autobiografii, która ukazała się pod koniec grudnia 2016 roku. Książka pod tytułem *Od idola do zbrodniarza wojennego i z powrotem (Od idola do ratnog zločinca i natrag)* przyciągnęła uwagę obserwatorów ówczesnej sceny politycznej BiH⁵⁹. W czerwcu 2020 roku sędziwy polityk został aresztowany na cztery miesiące pod zarzutem zdefraudowania ponad 487 tys. konwertowalnych marek bośniackich (około 240 tys. euro) z budżetu okręgu Velika Kladuša. W trakcie kilkuletniego procesu skazano go na rok i 30 dni więzienia (15 kwietnia 2025 r.)⁶⁰.

PODSUMOWANIE

Utworzenie pod koniec września 1993 roku niezależnej od władz BiH Autonomicznej Prowincji/Okręgu Bośni Zachodniej doprowadziło do pogłębienia fragmentaryzacji ogarniętego wojną kraju. Choć oznaczało to utratę przez władze BiH stosunkowo niewielkiej części terytorium było widocznym znakiem, że nie wszyscy Muzułmanie bośniaccy podzielali wizję państwa realizowaną przez Aliję Izetbegovicia i partię SDA. Działania polityczne F. Abdicia wpisywały się także w aktywność politycz-

⁵⁷ BBC News, *Bosnia candidate jailed for war crimes*, 31.07.2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2165007.stm> [dostęp: 24.06.2025]; idem, *Warlord on trial in Croatia*, 20.07.2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1448009.stm> [dostęp: 24.06.2025]; L. Benčić, *Fikret Abdić oglasio se iz zatvora: Kladušani, ne dolazite u Pulu na moj rođendan, možda ga dočekam na slobodi*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/fikret-abdic-oglasio-se-iz-zatvora-kladusani-ne-dolazite-u-pulu-na-moj-rodendan-mozda-ga-docekam-na-slobodi-1821330> [dostęp: 24.06.2025].

⁵⁸ *Ratni zločinac Fikret Abdić danas izlazi iz zatvora u Puli*, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ratni-zlocinac-fikret-abdic-danas-izlazi-iz-zatvora-u-puli/120309001> [dostęp: 24.06.2025]; D. Halimović, *Abdićev izlazak iz zatvora: Između euforie i razoračenja*, https://www.slobodnaevropa.org/a/abdicev_izlazak_iz_zatvora_izmedju_euforije_i_razocarenja/24510154.html [dostęp: 24.06.2025]; *Bosnia candidate*, op. cit.

⁵⁹ A. Purić, *Promovisana knjiga Fikreta Abdića – Babe. Od idola do ratnog zločinca i natrag*, <https://www.radiovkladusa.ba/promovisana-knjiga-fikreta-abdica-babe-od-idola-do-ratnog-zlocinca-i-natrag/> [dostęp: 24.06.2025].

⁶⁰ *Fikret Abdić osuđen na tri i po godine zatvora*, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2025/4/15/fikret-abdic-osudjen-na-tri-i-po-godine-zatvora> [dostęp: 24.06.2025].

no-militarną Serbów bośniackich, którzy zmierzali do przejścia głównego miasta w regionie Cazinska Krajina – Bihacia i opanowania całej Bosanskiej Krajiny. O ile większość tego regionu udało się im przejść, o tyle Bihać, Cazin i okolice do końca wojny znajdowały się poza ich kontrolą. W tym przypadku strona serbska mogła jednak liczyć na współpracę z Muzułmaninem F. Abdiciem przeciwko siłom ARBiH. Dla władz w Sarajewie mieszkańcy APZB oraz RZB byli „zdrajcami”, którzy sprzymierzyli się z „falangami Karadżicia” i jednocześnie aprobowali samowładne rządy miejscowego oligarchy, kwestionującego integralność terytorialną BiH. Stacjonujące na terenie Cazinskiej Krajiny siły 5. Korpusu ARBiH przez wielu mieszkańców były uznawane za wroga lub zewnętrzne „siły okupacyjne”.

Pomimo legitymizacji społecznej, władza F. Abdicia miała charakter autorytarny i represyjny. Z drugiej strony przez niemal rok zdołała on zapewnić na kontrolowanym terenie spokój, a nawet względną (kruchą) stabilizację. F. Abdić podjął widoczny trud organizacyjny, tworząc załączki odrębnej administracji i wojska, które osiągnęło pułap 10 tysięcy żołnierzy. Było to możliwe dzięki dobrym stosunkom z sąsiadami – Serbską Republiką Krajiny, Republiką Serbską w BiH i Chorwatami (Republika Chorwacji i Chorwacka Wspólnota Herceg-Bośni). Tolerując zazwyczaj przemysłową działalność handlową z poszczególnymi stronami konfliktu bośniackiego i odsuwając widmo walk od Cazinskiej Krajiny, F. Abdić przez kilkanaście miesięcy utrzymywał tam iluzję stabilności i zasobności. Obce mu było zacierzwanie religijne czy ideowe, na pierwszym planie stawiał bowiem możliwość zyskowej działalności gospodarczej i budowania swojej pozycji politycznej wśród zróżnicowanej etnicznie ludności. W oczach wielu mieszkańców „Autonomii” upadek władzy F. Abdicia był utożsamiany ze zniszczeniem, rabunkami i exodusem, spowodowanymi przez siły mające przecież bronić Muzułmanów bośniackich – 5. Korpusem gen. Atifa Dudakovicia. Dla władz w Sarajewie oznaczało to w istocie gorzkie zwycięstwo w tej „wojnie w wojnie” – bardzo wielu Muzułmanów uciekło w latach 1994–1995 przez żołnierzami ARBiH do sąsiedniej Chorwacji.

Podsumowując, quasi-państwka APZB i RZB, kojarzone z F. Abdiciem, były dla Sarajewa stosunkowo łatwymi przeciwnikami tak politycznie, jak i militarnie. Ich trwanie było możliwe w obliczu postępującej w latach 1992–1993 anarchizacji czy fragmentacji BiH, związanej z eskalacją różnic narodowościowych, kryzysem organizacyjnym państwa, czy nawet jej dalszego trwania politycznego. W okresie tym wielu obserwatorów wyrażało pogląd, że BiH ulegnie rozbirowi, a pod kontrolą Muzułmanów bośniackich pozostanie tylko niewielka część republiki. Sytuacja zmieniła się w 1994 roku w związku ze wzrostem nacisków międzynarodowych na rozwiązanie konfliktu bośniackiego i stabilizacją struktur wojskowo-politycznych BiH. Co prawda F. Abdić powrócił przy wsparciu swych zwolenników i sił serbskich w grudniu 1994 roku do Cazinskiej Krajiny ze swoim projektem politycznym, ale bez szansy na jakąkolwiek samodzielność. Wraz z zakończeniem walk bośniacko-chorwackich w 1995 roku stracił on możliwość lawirowania między stronami konfliktu i ostatecznie popadł w zależność od Serbów bośniackich oraz chorwackich. Co równie istotne,

nie był też żadnym istotnym partnerem politycznym dla państw zachodnich, które za jedynych legalnych przedstawicieli Muzułmanów bośniackich uznawały prezydenta BiH Aliję Izetbegovicia i jego rząd w Sarajewie. Likwidacja „Autonomii” Fikreta Abdicia była dla Zachodu naturalną konsekwencją wygaszania konfliktu bośniackiego, rozumianego jako spór o przyszłość BiH, toczony między trzema wiodącymi wspólnotami narodowymi.

BIBLIOGRAFIA

Dokumenty

- ICRC, *Position paper, the establishment of Protected Zones for Endangered Civilians in Bosnia and Herzegovina*, <http://casebook.icrc.org/case-study/bosnia-and-herzegovina-constitution-safe-areas> [dostęp: 24.06.2025].
- Raporty Tadeusza Mazowieckiego z byłej Jugosławii, Poznań–Warszawa 1993.
- Security Council. *Report of the Secretary General pursuant to Resolution 844 (1993)*, 9.05.1994, <https://refworld.org/reference/countryrep.unsc/1994/en/30392> [dostęp: 24.06.2025].
- UN Resolution 819 (1993), <http://digitallibrary.un.org/record/164939?ln=en&v=pdf> [dostęp: 24.06.2025].
- UN Resolution 836 (1993), <https://digitallibrary.un.org/record/166973?v=pdf> [dostęp: 24.06.2025].
- Velika Kladuša*, <http://arhiva2centar-2a-mir-hr/uploads/VELIKAKLADUSA-optuznica.pdf> [dostęp: 24.06.2025].
- ICTY, *Slobodan Milošević case (Kosovo, Croatia and Bosnia and Herzegovina)*, ICTY Trial Chamber III – Judges Robinson (Presiding), Kwon and Bonomy, 12.01.2005, https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/050112IT.htm [dostęp: 24.06.2025].

Opracowania

- Barriot P., Crepin E., *Le proces Milošević ou l'inculpation du peuple serbe*, Lausanne 2005.
- Bilski R., *Kocioł bałkański*, Warszawa 2000.
- Bezruchenko W., *The Civil war in Bosnia and Herzegovina (1992–1995). Political, military and diplomatic history* [w:] *Political, social and religious studies of the Balkans*, t. 3, Houston 2022.
- Borucki M., *Historia powszechna do 1998 roku*, Warszawa 1999.
- Bujwid-Kurek E., *Państwa jugosłowiańskie. Szkice politologiczne*, Kraków 2008.
- Čizmić I., *Serbska mniejszość narodowa w Chorwacji* [w:] *Europa Narodów. Problemy etniczne Europy Środkowo-Wschodniej*, red. G. Babiński, W. Miodunka, Kraków 1995.
- Chorwacka Republika Herceg-Bosna (Herceg-Bosna)*, <http://www.worldstatesmen.org/Bosnia.html> [dostęp: 24.06.2025].
- Delić B., *Zatočenici zločinja* [w:] *Izbeglice – žrtve etničkog inženjeringa*, „Biblioteka Svedočanstva” 2004, nr 32.
- Donia R. J., *Karadžić. Rzeźnik Bośni*, Warszawa 2023.
- Fejić B., *Peti Korpus*, Sarajevo 2002.
- Gibas-Krzak D., *Bośnia i Hercegowina: Determinanty dziejów. Pomiędzy Serbami, Chorwatami a supremacją Muzułmanów*, Częstochowa 2016.
- Grześkowiak S., *Poczet islamskich ideologów i ekstremistów*, Warszawa 2023.
- Hašić J., *The Politics of memory in Cazinska Krajina: case study of “Autonomous Province of Western Bosnia”*, Sarajevo 2012.
- Jašarević S., *Treci rat. Peti Korpus protiv Autonomije, Bihać* 1997.
- Kličić S., *Međubosnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992–1995: političko-pravni aspekti nastanka i djelovanja Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna, Bihać* 2002.

- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića. Serbska polityka wobec rozpadu Jugosławii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku*, Kraków 2008.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Serbowie jako mniejszość w warunkach transformacji politycznej w państwach byłej Jugosławii, 1995–2016*, Kraków 2017.
- Koszel B., *Konflikt na Bałkanach 1991–1999 a bezpieczeństwo europejskie*, „Zeszyty Instytutu Zachodniego” 2000, nr 16.
- Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021.
- Krysieniel K., *System polityczny Republiki Chorwacji*, Poznań–Chorzów 2007.
- Krysieniel K., *W cieniu Dayton. Bośnia i Hercegowina między etnokracją a demokracją konsocjonalną*, Warszawa 2012.
- Krzak A., *Charakterystyka działań militarnych Bośni i Hercegowiny 1992–1993* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2011, s. 25–49.
- Kuczyński M., *Krwawica Europa. Konflikty zbrojne i punkty zapalne w latach 1990–2000*, Warszawa 2001.
- Kukułka J., *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945–1996*, Warszawa 1998.
- Kuźniar Z., Fronczyk A., *Wojna etniczna w byłej Jugosławii – źródła i skutki. Wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe WSWL” 2013, nr 2, s. 37–45.
- Marijan D., *Oluja*, Zagreb 2007.
- Mujagić K., *Istina o Autonomnoj Pokrajini Zapadna Bosna 1993–1995*, Cazin 2013.
- Mulaosmanić M., *Nastanak Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna*, „Historija Traganja” 2012, nr 32–33, s. 87–103.
- Olszański T., *Mój brat cię zabije!*, Warszawa 1995.
- Orzelska A., *Wpływ konfliktu w byłej Jugosławii na stosunki Stanów Zjednoczonych z Unią Europejską 1990–95*, Warszawa 2002.
- O’Shea B., *Crisis in Bihac: Bosnia bloody battlefield*, Portland 1998.
- Parzymies A., *Muzułmanie w Jugosławii* [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2005, s. 71–99.
- Paszkiewicz J., *Exodus Serbów z Chorwacji i główne problemy związane z ich powrotem (1991–2002)* [w:] *Europa – Polska – Migracja*, red. S. Wojciechowski, R. Fiedler, Poznań 2003, s. 119–134.
- Paszkiewicz J., *Problem integracji Serbów powracających do Chorwacji ze społeczeństwem i strukturami państwa chorwackiego (2000–2005)* [w:] *Integracja i tożsamość narodowa w Europie Środkowo-Wschodniej na przestrzeni dziejów*, red. E. Znamierowska-Rakk, Warszawa 2007, s. 100–113.
- Pavličević D., *Historia Chorwacji*, Poznań 2004.
- Petraeus D., Roberts A., *Konflikt. Militarna historia wojen po 1945*, Kraków 2024.
- Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1956 roku*, Warszawa 2002.
- Shrader C. R., *The Muslim-Croat civil war in Central Bosnia. A Military history 1992–1994*, College Stadion 2003.
- Sochacki S., *Bośnia i Hercegowina 1995–2012. Studium politologiczne*, Toruń 2015.
- Surhone L. M., Tennoe M. T., Henshaw S. F., *Operation “Tiger 94”*, Beau Bassin 2011.
- Szczesio S. L., *Droga ku wojnie – sytuacja w Bośni i Hercegowinie 1990–1992* [w:] *Balkany w XX i XXI wieku. Historia – polityka – kultura*, red. S. Sochacki, H. Stys, Toruń 2009, s. 179–206.
- Szczesio S. L., *Rola NATO i Rosji w rozwiązaniu kryzysu sarajewskiego w lutym 1994 r.* [w:] *W kręgu historii Europy Środkowo-Wschodniej. Studia i szkice*, red. P. Chmielewski, A. Głowacki, Łódź 2009, s. 95–100.
- Thomas N., Mikulan K., *The Yugoslav Wars (2) – Bosnia, Kosovo and Macedonia 1992–2001*, Oxford 2006.
- Waldenberg M., *Rozbicie Jugosławii. Od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003.
- Valeckij O., *Jugoslawskaja wojna 1991–1005*, Moskwa 2006 [Валецкий О., Югославская война 1991–1995, Москва 2006].
- Walkiewicz W., *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009.

- Wybranowski D., *Alija Izetbegović i koncepcja „państwa muzułmańskiego” w Bośni i Hercegowinie w XX wieku (ze szczególnym uwzględnieniem „Deklaracji Islamskiej”)*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 134–146.
- Wybranowski D., *Armia Republiki Serbskiej w Bośni (1992–1995) – geneza, struktura i pierwsze lata istnienia* [w:] *Balkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością w 20-lecie rozpadu byłej Jugosławii*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2013, s. 153–178.
- Wybranowski D., *Między niepodległością a dezintegracją. Bośnia i Hercegowina w XX i XXI wieku*, Szczecin 2011.
- Wybranowski D., *Początki i pierwsze lata Armii Republiki Bośni i Hercegowiny* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. P. Chmielewski, S. L. Szczesio, Łódź 2011, s. 311–324.
- Wybranowski D., *Unia Europejska a zatarg muzułmańsko-chorwacki o Mostar w latach 90. XX w. U początków Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa UE wobec obszaru byłej Jugosławii* [w:] *Unia Europejska jako globalny aktor stosunków międzynarodowych*, red. T. Czapiewski, A. Staszczuk, Szczecin 2011, s. 211–234.
- Zdeb A., *Ordynarna demonstracja władzy. O zarządzaniu konfliktem w Bośni i Hercegowinie*, Kraków 2023.
- Zieliński B., *Krwawe puzzle*, „Wprost” 1994, nr 7.
- Žurek P., *Bośnia i Hercegowina w wizji politycznej Franjo Tuđmana* [w:] *Bośnia i Hercegowina 15 lat po Dayton*, s. 13–23.

Źródła internetowe

505. *Viteška Brdska Brigada*, <https://www.youtube.com/watch?v=lc1H9IICjkh> [dostęp: 24.06.2025].
- 5th Corps of Army RBiH, Bihać, <http://www.vojaska.net/eng/armed-forces/bosnia-and-herzegovina/army/corps/5/> [dostęp: 24.06.2025].
- Alija Izetbegović Foundation, *Alija Izetbegovic Biography*, <https://www.alijaizetbegovic.org/en/biography-2/> [dostęp: 24.06.2025].
- Atif Dudaković (1954–), <http://www.vojaska.net/eng/biography/d/dudakovic/atif/> [dostęp: 24.06.2025].
- Autonomous Province of Western Bosnia, <http://www.worldstatesmen.org/Bosnia.html> [dostęp: 24.06.2025].
- BBC News, *Bosnia candidate jailed for war crimes*, 31.07.2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2165007.stm> [dostęp: 24.06.2025].
- BBC News, *Warlord on trial in Croatia*, 20.07.2002, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1448009.stm> [dostęp: 24.06.2025].
- Benčić L., *Fikret Abdić oglasio se iz zatvora: Kladušani, ne dolazite u Pulu na moj rođendan, možda ga dočekam na slobodi*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/fikret-abdic-oglasio-se-iz-zatvora-kladusani-ne-dolazite-u-pulu-na-moj-rodendan-mozda-ga-docekam-na-slobodi-1821330> [dostęp: 24.06.2025].
- Braničević, *Peti Korpus Armije Republike BiH protiv Narodne Odbrane APZB*, <https://identitet.hr/peti-korpus-armije-republike-bih-protiv-narodne-odbrane-apzb/> [dostęp: 24.06.2025].
- DNZ BiH (1996–2022), <https://dnzbih.ba/o-nama/> [dostęp: 24.06.2025].
- Fikret Abdić *Babo od Agrokomerca preko zločina, do korupcije*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/fikret-abdic-presuda-afere-agrokomerc-velika-kladusa/33387384.html> [dostęp: 24.06.2025].
- Fikret Abdić, *kandidat za predsjedništvo I(li) Haag. Sam protiv svih*, <https://www.bhdani.com/arhiva/80/tekst280html> [dostęp: 24.06.2025].
- Fikret Abdić *osuđen na tri i po godine zatvora*, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2025/4/15/fikret-abdic-osudjen-na-tri-i-po-godine-zatvora> [dostęp: 24.06.2025].
- Habul E., *A Man who divided the people of Krajina*, <https://aimpress.forumcivique.org/article/10807-001-trae-sar/> [dostęp: 24.06.2025].

- Halimović D., *Abdićev izlazak iz zatvora: Između euforie i razoračenja*, https://www.slobodnaevropa.org/a/abdicev_izlazak_iz_zatvora_izmedju_euforije_i_razocarenja/24510154.html [dostęp: 24.06.2025].
- Husejnović A., *Ko su bili komandante Abdićeve poražene vojske. Otkrivamo - gdje su i što rade Babini vojnici*, <https://www.istocnabosna.com/dnews/index.php/vijesti/istocna-bosna-2/item/9665-ko-su-bili-komandanti-abdiceve-porazene-vojske-otkrivamo-gdje-su-i-sta-rade-babini-vojnici> [dostęp: 24.06.2025].
- Jelovac D., *If you can't beat them – join them*, <https://aimpress.ch/dyn/trae/archive/data/199401/40123-016-trae-sar.html> [dostęp: 24.06.2025].
- Jovanović J., *Uhapšen upravnik logora Drmeljevo*, <https://balkaninsight.com/sr/2014/02/06/uhap%C5%A1en-upravnik-logora-u-bih/> [dostęp: 24.06.2025].
- McLaughlin D., *War's legacy and looming elections shape Bosnia's response to migrants*, <https://www.irishtimes.com/news/world/europe/war-s-legacy-and-looming-elections-shape-bosnia-s-response-to-migrants-1.3638932> [dostęp: 24.06.2025].
- Narodna Odbrana Zapadne Bosne, NOZB, <https://apzapadnabosna.com/nozb> [dostęp: 24.06.2025].
- Omerić E., *How Radovan Karadzic benefitted from Bosnian Serb troops mutiny*, <http://balkaninsight.com/2020/10/08/how-radovan-karadzic-benefitted-from-bosnian-serb-troops-mutiny/> [dostęp: 24.06.2025].
- Operacija „Ljeto 95” – *Da li je njome spriječen pad Bihaća?*, <https://bosnae.info/index.php/operacija-ljeto-95-da-li-je-pad-bihaca-2> [dostęp: 24.06.2025].
- Operacija Tigar 94?/Kako je Hamdija Abdić razvali Fikreta Abdića Babu, <https://www.youtube.com/watch?v=ts8Quu9Vvug> [dostęp: 24.06.2025].
- Peti Korpus u „Oluji”: *HVO nije oslobodio Bihać, Armija RBiH ušla u Hrvatsku u tri pravca*, <https://balkans.aljazeera.net/teme/2020/8/5/peti-korpus-u-oluji-hv-nije-oslobodio-bihac-armija-rbih-usla-u-hrvatsku-iz-tri-pravca> [dostęp: 24.06.2025].
- Pine A., *NATO hits Serb missile sites: siege of Bihac grows*, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1994-11-24-mn-1083-story.html> [dostęp: 24.06.2025].
- Purić A., *Promovisana knjiga Fikreta Abdića – Babe. Od idola do ratnog zločinca i natrag*, <https://www.radiovkladusa.ba/promovisana-knjiga-fikreta-abdica-babe-od-idola-do-ratnog-zlocinca-i-natrag/> [dostęp: 24.06.2025].
- Ratni zločinac Fikret Abdić danas izlazi iz zatvora u Puli, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/ratni-zlocinac-fikret-abdic-danas-izlazi-iz-zatvora-u-puli/120309001> [dostęp: 24.06.2025].
- Suad Tabaković Zvrkić: *Neustrašivi Kladušćanin iz jedinice „Hamza”*, <https://stav.ba/vijest/suad-tabakovic-zvrkic-neustrasivi-kladuscanin-iz-jedinice-hamza/3602> [dostęp: 24.06.2025].
- Supić M., *Grad sa viskom prkosa*, <https://www.iltizam.org/tekstovi/read/1723> [dostęp: 24.06.2025].
- Uloga 5. Korpusa u operaciji „Oluja” i konačno oslobođenje Velike Kladuše – *zaboravljena uloga pripadnika ARBiH u ključnoj operaciji Hrvatske vojske*, <https://bosnae.info/index.php/uloga-5-korpusa-u-operaciji-oluja-konacno-oslobodjenje-velike-kladuse-zaboravljena-uloga-pripadnika-arbih-u-kljucnoj-operaciji-hrvatske-vojske> [dostęp: 24.06.2025].
- Viteška brigada (505. Bužimska), http://youtube.com/watchv=V_nNcDEGO [dostęp: 24.06.2025].
- Warszawski D., *Sarajewo. Oblężenie. Fundamentalizm muzułmański*, „Gazeta Wyborcza”, 18.03.1994, <https://wyborcza.pl/7,75248,141174.html> [dostęp: 24.06.2025].

